

RUSYA'DA MODERNLEŞME HAREKETLERİ, RUSYA MÜSLÜMANLARI VE İSMAİL GASPIRALI

MODERNIZATION MOVEMENTS IN RUSSIA, RUSSIAN MUSLIMS AND İSMAİL GASPIRALI

Ümmet ERKAN*

ÖZ: IV. İvan döneminde siyasi birliğini tamamlayan Rus Çarlığı I. Petro döneminde yönünü Batı'ya çevirerek modernleşme hamlelerine başlamıştır. Petro reformları, Çariçe II. Katherine tarafından sürdürülmüş, Rus Çarlığı bölgesindeki dağınık Müslüman kavimleri kontrol altına almaya başlamıştır. Rus Çarlığı işgal ettiği topraklarda Müslüman nüfusa siyasi, ekonomik ve kültürel baskı uygulamıştır. Türkistan ve Kafkasya bölgesi başta olmak üzere Rusya'ya karşı direniş 19. Yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Rusya Müslümanlarının yerel ve kavmi bağlılıkları aşamaması, milli bir bilincin oluşmaması birleşmelerine engel olmuştur. Ayrıca bölgedeki siyasi istikrarsızlık, kötü yönetim, yoksulluk, Rusya ve Çin arasında sıkışmış olmanın meydana getirdiği sorunlar bölgede Müslümanların direncini zayıflatmıştır. Rus işgallerine karşı geleneksel direniş biçimleri yetersiz kalmıştır.

Rus yayılmacılığına karşı mücadele eden Tatarlar, Rusya ile Türkistan arasındaki ticarete aracılık ederek önemli kazançlar elde etmiştir. Gelişim gösteren Tatar burjuvazisi başta Kazan olmak üzere bölgede ekonomik hamleler yapmıştır. Türkistan'ın Rusya'nın eline geçmesi ile aracı konumu tehlikeye giren Tatarlar, Rus yayılmacılığına karşı çareler aramıştır. Şehabeddin Mercani, Abdülkayyum Nasıri gibi ilk dönem Tatar aydınlarının öncülük ettiği hareket İsmail Gaspıralı tarafından sistematik bir biçime sokulmuştur. İsmail Gaspıralı Rusya Müslümanlarının modernleşme çabalarını desteklemiş başta eğitim ve kültür olmak üzere reformların öncüsü olmuştur. Gaspıralı'nın amacı Rusya Müslümanlarını çağın koşullarına göre eğitmek, onlara milli bir bilinç kazandırmak ve Rus yayılmacılığına karşı güçlü bir Türk burjuvazisi yaratmaktır. Bunun için de bütün Türk dünyasının birleşmesini amaçlamıştır. Kültürel bir program olarak başlayan Türk birliği Osmanlı aydınlarının da desteği ile siyasi bir hedefe dönüşmüştür. Gaspıralı geliştirmiş olduğu fonetik metodu ile uzun süren okuma yazma öğrenme süresini 40 güne indirmiş, Türkistan'da Cedit okulları açmıştır. Gaspıralı'nın "dilde, fikirde ve işte birlik" sloganı Osmanlı ve Rusya Türkleri açısından ortak bir slogana dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Rusya Müslümanları, İsmail Gaspıralı, Rus modernleşmesi, Ceditçilik, Türkistan.

ABSTRACT: The Russian Tsarist, who completed his political unity in Ivan the Great, undertook modernization movements by turning his direction to the West during the period of Petro I. The Petro reforms are under the rule of Tsar II. Katerina continued to take control of the scattered Muslim tribes in the Russian Tsarist region. The Russian Tsar has exerted political, economic and cultural pressure on the Muslim population. The resistance against Russia, particularly Turkestan and the Caucasus, continued until the late 19th century. The inability of the Muslims

* Dr. Öğretim Üyesi – Bartın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü/Bartın - uerkan@bartin.edu.tr

This article was checked by Turnitin.

of Russia to overcome the national and local commitments and the absence of a national consciousness prevented their unification. In addition, political instability in the region, poor management, poverty, the problems caused by being trapped between Russia and China weakened the resistance of Muslims in the region. The traditional forms of resistance to Russian occupations remained insufficient.

Tatars, fighting against Russian expansionism, gained significant gains by mediating trade between Russia and Turkestan. The Tatar bourgeoisie, which showed improvement, made economic moves in the region, especially Kazan. With the fall of Turkestan to Russia, the Tatars, whose position is in danger, have sought remedies against Russian expansionism. The movement led by the first Tatar intellectuals such as Sehabeddin Mercani and Abdulkayyum Nasiri was put into a systematic form by İsmail Gaspıralı. İsmail Gaspıralı has supported the modernization efforts of Muslims in Russia and has been the pioneer of reforms, particularly education and culture. The aim of Gaspıralı is to educate Russian Muslims according to the conditions of the times, to give them a national consciousness and to create a powerful Turkish bourgeoisie against Russian expansionism. For this purpose, he aimed to unite the whole Turkic world. The Turkish Union, which started as a cultural program, became a political target with the support of the Ottoman intellectuals. Gaspıralı developed long-term literacy learning time to 40 days with the phonetic method he developed and opened Cedit schools in Turkistan. Gaspıralı's motto "unity in language, idea and work together" has become a common slogan for Ottoman and Russian Turks.

Keywords: Muslims of Russia, İsmail Gaspıralı, Russian modernization, Cedarism, Turkestan.

Giriş

Rus tarihi Türk tarihi olmadan, Türk tarihi de Rus tarihi olmadan bütünüyle anlaşılamaz. Son 5 asırdır Türklerle Ruslar arasında çok yönlü bir etkileşim vardır. Batı Avrupa deneyiminden uzak kalan ve hemen aynı dönemde modernleşme deneyimi yaşayan bu iki toplum benzer modernleşme süreçlerinden geçmiştir. Her iki toplumda da modernleşme deneyimi devlet katında planlanıp hayata geçirilmiş, toplumda derin fay hatları ve yarıklar oluşmasına neden olmuştur. Modernleşmeyi kaçınılmaz bir durum olarak görenlerle, buna direnç gösterenler arasında etkileri günümüze kadar süren derin görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Rusya'da Slavofiller, Zapandikler (Batıcılar) biçiminde görülen karşıt düşünce hareketleri Osmanlı Devleti'nde de Batılılaşma taraftarları ile gelenekselci akımlar arasında görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut dönemi modernleşme hareketleri ile Rusya'daki Çar I. Petro (Büyük Petro) reformları benzer sonuçlar üretmiştir. Devlet ile toplum arasındaki uçurum artmıştır (Erkan, 2017a). Her iki devlet de kendi sınırları içerisinde farklı uluslara hükmetmiştir. Osmanlı Devleti Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da yaşayan çeşitli milletlere egemen olmuş, Rusya ise ağırlıklı olarak Slav ve Türk asıllı toplumları idaresi altına almıştır. 17. Yüzyıldan sonra I. Petro reformları ile önemli ilerleme kaydeden modern Rus Devleti, Orta Asya bölgesinde nüfuz alanını genişletmeye başlamıştır. Bu ilerlemeler Çariçe II. Katherina döneminde de sürmüştür.

Türkistan ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar Rusya'nın emperyal bir güç haline gelme siyaseti ile birlikte büyük bir baskı ile karşılaşmıştır. Rusya ve Çin arasına sıkışan Rusya Müslümanları, modernleşen Rusya'ya karşı ortak bir cephe oluşturarak direnç gösterememiş, kavmiyetçilik, yerel ve geleneksel bağlılıklar yüzünden ayrılığa düşmüştür. Rusya Müslümanlarının Rus işgallerine karşı başarısız olmasında Türkistan'daki medrese kurumunun kendini yenileyememesi, Rusya Türklerinin sanayileşmeye uzak kalmaları, modern eğitim kurumlarına karşı oluşan direnç ve yerel bağların ötesinde bir millî bilincin yetersiz kalması öne sürülebilir.

Rus işgalleri Çar III. Aleksander döneminde sonuçlanmış, Türkistan ve Kafkasya büyük ölçüde Rusya'nın eline geçmiştir (Bkz. Togan, 1981). Yüzyılın başlarında Rusya Müslümanlarının modernleşme çabaları Şehabettin Mercanî (Biçer, 2017: 213-243) Abdülkayyum Nasırî (Ata, 2013: 256-259) gibi isimler tarafından belirli bir içeriğe kavuşmuştur. Rusya Müslümanları arasında Tatar aydınlar öne çıkmaya başlamıştır. Bunda Tatarların Türkistan ve Rusya pazarları arasındaki aracı konumları nedeniyle belirli bir sermaye temerküzü sağlamış olmaları, Rusya ile yakın ilişkileri ve bir Tatar burjuvazisinin oluşmuş olması etkili olmuştur. Rus işgalleri ile bu aracı konumu tehlikeye giren Tatar burjuvazisi eğitimden başlayarak her alanda bir modernleşme çabası içerisine girmiştir (Georgeon, 1986: 5). Modern eğitimle birlikte Rusya Türkleri arasında milli bir bilincin gelişmesi, Rusya Türklerine öncülük edecek bir aydın sınıfın oluşturulması, ekonomik ve kültürel açılımların sağlanması hedeflenmiştir (Zenkovsky, 2000: 24-26). Tatarların öncülük ettiği bu hareket onların Rusya Müslümanları üzerindeki etkilerinin artmasını sağlamıştır (Somuncuoğlu, 2008: 93). Tatar aydınları kadar Azeri aydınları da milli duyarlılığın gelişmesinde etkili olmuştur. Azerbaycan'da bulunan petrol bölgenin kaderini değiştirmiş, Bakü'ye gelen Batılı şirketler buradaki ekonomik hayatı yenilediği gibi kültürel faaliyetleri de geliştirmiştir. Çocuklarını Rus okulları ve Avrupa üniversitelerine eğitime gönderen Tatar ve Azeri aydınlar Rusya Müslümanlarının modernleşme çabalarına da öncülük etmiştir. Bu çabalar "Kadimciler" (gelenekselciler, muhafazakarlar) adı verilen geleneksel kurumlar tarafından engellenmeye çalışılmıştır.

Rusya Müslümanları arasında Kırım'da Tercüman gazetesini çıkaran İsmail Gaspıralı Türk modernleşmesinin öncü (avangart) isimlerinden biri olmuştur. Onun başlatmış olduğu "Ceditçilik" (Yenilenme/reformasyon) hareketi kısa sürede bütün Türkistan'a yayılmıştır. Gaspıralı'nın geliştirmiş olduğu eğitim reformunun özünü aşağıdaki ilkeler belirlemiştir:

- 1) "Mektep medreseden ayrılacaktı.
- 2) İlkokulun kendisine has öğretmenleri olacaktı.

3) Öğretmen "sadaka" değil, aylık alacaktı.

4) Okuma yazma öğretimi, eskiden olduğu gibi usulsüzyolsuz "heceleme" ile değil de yeni elifba kitaplarında gösterilen "usulüsavtiye" veya "usulümeddiye" ile başlayıp, kolayca yoluna devam edilecekti.

5) Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de ehemmiyet verilecekti.

6) Kız çocukları için de ayrıca ilkokullar olacaktı ve kızlara da yazı öğretilenecekti.

7) Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanılacaktı." (Hablemitoğlu, 2006: 79).

Gaspıralı'nın kuruculuğunu yaptığı Cedit okullarında ilkokul 2 sene ile sınırlandırılmıştır. Bir öğretmen 30 öğrencinin üzerinde öğrenciye ders vermeyecektir. Ayrıca belirli zamanlarda sınavlar yapılarak öğrencilere yönelik ölçme ve değerlendirmeler yapılması hedeflenmiştir (Kırımlı, 2001: 14). Bu usule uygun ilk okul 1884 yılında Bahçesaray'da açılmıştı. Günde 4 saat verilen eğitimle 45 günde okuma yazma öğretmeyi başaran Gaspıralı'nın bu çabası hızlı biçimde bu okulların Kafkasya ve Türkistan'da yayılmasını sağlamıştı. Bu sayı 1914 yılında 5 bin kadar okula dönüşmüştü (Hablemitoğlu, 2006: 80).

Cedit okulları kısa süre sonra başta Tatar burjuvazisi (Hüseyon, Apanov, Akçuralar vb.) olmak üzere Kafkasyalı petrol zengini Zeynel Âbidin Tağızâde gibi iş adamlarının desteğini almıştır. İlk kız Cedit okulu ise Gaspıralı'nın ablası Pembe Hanım Bolatukova 1893'te Bahçesaray'da açmıştır (Kırımlı, 2001: 17).

Gaspıralı, Rusya Müslümanlarının geri kalmasında eğitim oranlarının düşüklüğünün yattığını düşünüyordu. Rusların baskısına karşı ancak asrın şartlarına uygun bir eğitimle direnç gösterilebilirdi. Cehaleti en büyük tehlike olarak gören Gaspıralı, eğitim yardımıyla Rusya Müslümanlarının kendi kimliğinin farkına varacağını, kültür, medeniyet ve teknik alanında Rusların baskısına direnç gösterebileceğini düşünüyordu. Bu nedenle bütün reformların temeli olarak eğitim reformunu görüyordu (Gaspıralı, 2017: 22-23). Gaspıralı eğitimi hem maddi hem de manevi bir kuvvet olarak görmüş, Türk gençlerinden maarife sarılmalarını istemiştir. "Milletimizin terakkisi ve hoş hâli efkâr-i âliyeniz ise maarif yolunda ayrılmanız; maarif neşrine cehd ediniz! Zamanımız maarif zamanıdır..." (Gaspıralı, 2017: 69).

Gaspıralı'nın reformları okulların hem ahlaki, dini eğitim vermeleri hem de entelektüel yeterlilikler kazandırmasına yönelikti. Gelenekselcilerin iddialarının aksine bu okullarda ahlaki ideallerden vazgeçilmemiştir (Arslan, 2016: 13). Medreseler salt ahlaki eğitime odaklanmış, uzun süren eğitim süreçleri ve müfredatlarında yer alan

konuların yetersizliği ile çağın gereklerini yerine getirmekten uzaklaşmıştı.

Onun öğrencilerinden olan Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, Ahmet Ağaoğlu gibi Rusya Müslümanları Rus Çarlığı'nın baskıları sonucu İstanbul'a gelerek burada Türk milliyetçiliğinin kültürel alt yapısını inşa etmeye çalışmıştır. Rusya Müslümanlarının amacı Rus yayılmacılığına karşı ortak bir direnç hattı oluşturmaktır. Bunun için de Osmanlı Türklerinin desteği hayati önemdedi. Ayrıca milliyetçilik düşüncesi ile Rus yayılmacılığına karşı ortak bir cephe kurulması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada Rus Çarlığı ile Rusya Müslümanları arasındaki ilişkiler, Rus modernleşmesinin temel nitelikleri ve bölgedeki Rus işgallerine karşı direnişlerin başarısız olma nedenlerinin ele alınması amaçlanmıştır. Ayrıca Rus yayılmacılığına karşı Rusya Müslümanlarının reform programı, bölgedeki modernleşme hamleleri ve İsmail Gaspıralı'nın Rusya Müslümanları açısından öneminin analiz edilmesi hedeflenmiştir.

1. Rus Modernleşmesi Ve Rusya Müslümanları

Dağınık boylar ve kavimler olarak yaşayan Slav kavimleri, 10. Yüzyılda (988) Hristiyanlığı kabul etmiştir. Hristiyanlığı, Bizans üzerinden öğrenen Ruslar, Doğu Hristiyanlığı olarak kabul edilen Ortodoksluğu seçmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Moskova, kendini Ortodoks Hristiyanlığın merkezi olarak görmüştür. Ortodoks Hristiyanlığı, Rus kimliğinin ayrılmaz bir parçası olmuştur.¹ Hristiyanlık sayesinde bölgedeki Slav kavimleri ortak bir kimlik etrafında bütünleşmiştir. 8. Yüzyılda sonra İsveç kökenli Varegler sayesinde Kiev'in önemi artmıştır. Fakat zamanla Kiev Knezliği'nin önemi azalmış, Moskova'nın önemi artmıştır.

Cengiz Han idaresindeki büyük Moğol devleti 13. Yüzyılda büyük bir cihan hakimiyeti kurmuştur. Avrupa'dan Uzak Asya ve Anadolu'ya kadar büyük bir fetih siyaseti izleyen ve ordusu içerisinde büyük oranda Türk kökenli kavimlerin de olduğu Cengiz Han, bugünkü Rusya bölgesinde yaşayan Slavları boyunduruk altına almıştır (Güler, 2017). Cengiz Han'ın ölümü ile ülke Cengiz Han'ın dört oğlu tarafından paylaşılmıştır. Kubilay Han Çin'de hakimiyet kurmuş, Çağatay Han Özbekistan taraflarında Çağatay Hanlığını kurmuştur. Cuci Han'ın ölümü ile oğlu Batu Han Altın Orda

¹ Rus bilim adamları J. Lotman ve B. Uspenski Batı teoloji anlayışı ile Rus teoloji anlayışını karşılaştırmıştır. Katolik Batı Hristiyanlığı uhrevi âlemi üç alana ayırmıştır: Cennet, Araf (cennet ile cehennem arasındaki bölge), Cehennem ve buna bağlı olarak da dünyevi yaşamda günah, sevap ve yansız sayılan davranışlar olduğu görüşü hâkimse, Rusya'daki sistemde bu sınıflama yalnızca cenneti ve cehennemi içeriyordu. Bu ikisi arasındaki, geleceğin sistemine yapısal rezerv oluşturacak yansız alan Rus geleneğinde yoktu. Batı Orta Çağ'ında bu yansız alan, reddedilen bugün ile beklenen yarın arasında bir parça süreklilik oluştururken, Rus kültüründeki ikicilik ve yansız alanın yoksunluğu, Yeni'nin bir devam değil de geçmişten köklü bir kopuş biçiminde algılanmasına neden oluyordu. (Naoumova, 2001: 66).

devletini kurmuştur. Devletin sınırlarını Macaristan ve Viyana önlerine kadar genişletmiştir. Fakat iç karışıklıklar yüzünden geri çekilmek zorunda kalmıştır. Batu Han ve onun oğulları döneminde Karadeniz'in kuzeyinde hüküm süren Altın Orda devleti, Slavları kendine bağlı vergi veren kavimler haline getirmiştir. Altın Orda devleti ordusu Türk ve Moğollardan oluşmuştur. Karadeniz'in kuzeyinde bölgedeki Türk kavimleri ile kaynaşan Türkler, zamanla Moğolları kendi içinde asimile etmiştir. Moğolların da Müslüman olması ile Altın Orda Cengiz soyu ve Türk töresi ile bir Moğol Tatar devletine dönüşmüştür. Cengiz Han'ın diğer oğlu Ögeday ise İlhanlılar devletini kurmuştur.

Bugünkü Özbekistan bölgesinde Timur tarafından kurulan Timur devleti kısa bir süre içerisinde Anadolu önlerine kadar ilerlemiş, Hindistan'ı ele geçirmiştir. Bölgede Altın Orda devleti ile Timurlular arasındaki savaşı Timur kazanmış (1391) ve Altın Orda devleti askeri gücünü ve etkisini büyük ölçüde yitirmiştir. Altın Orda devleti üç beyliğe ayrılmıştır. Kazan, Kırım ve Astrahan. Altın Orda devletinin yıkılması ile onlara bağlı knezlikler şeklinde yaşayan Slav boyları III. Ve IV. İvan (Korkunç) döneminde bir devlet etrafında birleşmiştir. Rus birliğini sağlayan IV. İvan (Korkunç İvan), 1550 yılında, boyarlardan ve Kilise temsilcilerinden oluşan bir Meclis (Sobor) toplamıştır (Kurat, 1987: 5). Bu toplantı da yeni bir yasalar bütünü yazılmış ve buna "Çar kanunnamesi" adını vermiştir. Yerel yargı ve yerel yönetimler yeniden düzenlenerek, seçilmiş memurların yetkileri artırılmıştır. Rus ordusunun temeli olan Stresilti alaylarını kurdu muştur. IV. İvan otokratik bir yönetim kurmuştur (Ortaylı, 2008: 374). IV. İvan Rusya için tehlike olduğunu düşündüğü Kazan ve Astrahan'ı ele geçirmiş, bölgede Tatarların üstünlüğüne önemli bir darbe vurmuştur. Ruslar Hristiyanlığı tercih edecek ailelere önemli mevkiler vereceğini vaat etmiştir. Ayrıca ele geçirilen topraklara Rus nüfus iskân edilmiş, bölgedeki homojen yapının kırılması amaçlanmıştır. Türkistan'daki topraklara yerleştirilen Rus aileler bölge üzerinde hak sahibi kılınmış, yerel ve bölgesel Türk unsurlar yok sayılmıştır. Rusya Müslümanları Rus işgallerine boyun eğmeyerek sürekli isyan etmiş (Togan, 1981: 306) fakat bu hareketler kısa süreli başarılar dışında tam bir bağımsızlık sağlayamamıştır.

IV. İvan yeni bir siyasi rejim tarzı yaratmamış; sadece "Asyatik Despotizm" olarak adlandırılabilir Rus yönetim geleneklerini sağlamlaştırmıştır (Danilov, 1996: 362). Rus Devletinin otokratik yapısında coğrafi faktörlerin önemli etkisi olmuştur. Verimsiz topraklar, sınırların genişliği nedeniyle sürekli ordu bulundurma zorunluluğu Rusya'da merkezi bir otoritenin ortaya çıkmasını zorlamıştır. Bu durum da köylüler üzerinde baskıyı artırmıştır. Hammadde kaynakları ile pazarlar arasındaki uzaklık, ulaşım ağının gelişmemiş olması, nehirlerin kışın donması Rusya'nın Batı pazarına ulaşmasını da olumsuz etkilemiştir. Rus Çarlığı IV. İvan'la beraber otokrat bir devlete dönüşmüştür. Çarlığın Batı ile ilişkileri de hep sorunlu

olmuştur. Avrupa deneyimini küçümseyen Ruslar, kendilerini gerçek Hıristiyanlar olarak Bizans'ın varisi görmüştür.²

Romanovlar hanedanlığı 17. Yüzyılın başında Rusya'da iktidara gelmiştir (1613-1918). Büyük Petro reformları ile bir devletten İmparatorluğa dönüşen Rusya, bölgenin en büyük gücü haline gelmiştir. Petro, en büyük hayali olan büyük bir donanma kurmuş, ülkesini Batı'ya açmıştır. St. Petersburg şehrini Batılılaşmanın bir prototipi olarak inşa ettirmiştir (Berman 2010: 237). Onun reformlarını kendisi aslen bir Alman prensesi olan Çariçe II. Katherina sürdürmüştür. Bir Aydınlanma aşığı hatta bir filozof monark olarak görülen Katherina ülkesinde danışma konseyi toplamış, çeşitli toplum kesimlerinin beklentilerini dinlemiştir. Montesquieu, Rousseau, Voltaire gibi dönemin Fransız Aydınlanma düşünürleri ile irtibata geçmiş, bunları ülkesine davet etmiştir. Hatta Fransız Ansiklopedisini yasaklayan Fransa hükümetine karşı ansiklopediyi Rusya'da çıkarmayı teklif etmiştir. Buna rağmen bilge monark Katherina³ yönetiminde bir meclis veya danışma konseyi açılması tekliflerini geri çevirmiş, Fransa Kralı'nın devrilmesinden sonra ise reformlara büsbütün düşmanlık göstermiştir. Katherina döneminde Rusya'nın ilerleyişi sürmüştür. Osmanlı orduları karşısında art arda zaferler kazanan Katherina Kırım'ı Osmanlı'dan almış ve Altın Orda devleti ve Cengiz Han'ın devletini tamamen ortadan kaldırmıştır. 1773 yılında ülkede çıkan Pugaçev İsyanı Rusya'yı kanlı bir iç savaşın eşiğine getirmiştir. Don Kazaklarından olan Pugaçev'in isyan hareketine Türk kökenli Kazak, Başkurt ve Tatarlar da katılmıştır. Böylece isyan büyümüş, Kazan gibi şehirler isyancıların eline geçmiştir. İsyanın nedenleri arasında artan savaş maliyetlerinin köylülerin vergi yükünü arttırması, boyarların köylüleri ezmeyi sürdürmesi, Türk kökenli kavimlere yönelik aşırı baskı ve asimilasyon politikaları etkili olmuştur. İsyan sırasında Moskova Patriği de öldürülmüştür. Aynı döneme gelen Osmanlı Rusya savaşlarında Osmanlı bu isyanı yeterince kullanamamıştır (Korkmaz, 2018: 97-108). Tam tersi bu savaşlarda Kırım'ı yitirmiştir. Sonunda isyan bastırılmış ve isyancı Pugaçev asılmıştır. Rusya Müslümanlarına uygulanan baskılar hafifletilmiş, Ufa'da bir müftülük kurularak Müslümanların dini temsilcilerini seçmelerine izin verilmiştir.

² 17. yüzyılın başlarında Moskova'nın Doğu kısmında Avrupa'da gelen kişilerin kaldığı bir Alman (Nemets) mahallesi kurulmuştu. Rusların gözünde bütün Avrupalılar Almandı. Kendi kiliselerini de kuran Almanlara karşı zaman zaman saldırılar olmuş ve kiliseleri yakılmıştır. Ruslar, Almanlara iyi gözle bakmamaktadır. Rusların ilk defa Alman kültürüyle (Avrupa) tanışmasını sağlayan bu Alman mahallesi (sonrasında Hollandalı ve diğer Avrupalılar) olmuştur (Kurat, 1987: 241-242).

³ Alman Prensinin kızı olan Katherina gayet iyi bir eğitim görmüş, mükemmel Fransızca öğrenmiş, Montesquieu ve Voltaire'in eserlerinden ilham almıştı. Katherina, Rus Çarı Petro III'nun karısı sıfatıyla "Çariçe" olmuştu. Petro III'nun dirayetsizliğinden bıkan üst tabaka Rus zabıtları bir komplo ile Petro III'yu öldürdükten sonra, Katherina'yı tahta geçirdiler. Bununla Rus tahtına Avrupa tahsili görmüş "aydın" bir Çariçe geçmiş oldu. Katherina II. zekâsı ve devlet idaresindeki kabiliyetlerini göstermiş, Petro I reformlarını sürdürmüştür (Kurat, 1987: 24).

19. yüzyıl Osmanlı Devleti açısından çok zor bir asır olduğu gibi Türkistan, Kafkasya bölgesinde yaşayan Müslümanlar açısından da zor bir dönem olmuştur. Rusya'nın fetih siyaseti bölgedeki Türk kavimlerinin hızla Rusya'nın işgaline uğramasıyla sonuçlanmıştır (Çapraz, 2011: 55-56). Öyle ki 1876 yılında büyük ölçüde Kafkasya ve Türkistan'ın istila süreci sona ermiştir. Bütün Kafkasya, Kırım, Türkistan Rusya'nın eline geçmiştir.

Rus işgallerinin başarılı olmasında Rusya Müslümanlarının kendi aralarında yaşadığı anlaşmazlıklar, Rusların böl-parçala-yönet siyasetinin etkisi, bazı Müslüman kavimlerin Ruslardan yardım istemesi gibi iç sorunlar başta gelen nedenler arasındadır. Rusya Müslümanları hızla genişleyen Rus devlet aygıtı karşısında direnç gösterememiştir. Rusya Müslümanlarının geleneksel kurumlarının Rus işgallerine karşı yetersiz kalması, modernleşme çabalarının gerekli desteği görmemesi de etkili olmuştur. Rusya ve Çin arasına sıkışan ve Osmanlı Devleti tarafından yeterli destek bulamayan Rusya Müslümanları modernleşme yarışında geç kalmış, Rusların ekonomik, kültürel ve siyasi baskılarına karşı zayıf düşmüştür.

Rus işgallerine karşı Rusya Müslümanlarının direniş hareketlerinin başarısızlığa uğramasının nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

1) Türkistan bölgesindeki iç savaş ve karışıklıklar etkili olmuştur. Örneğin Hokand bölgesi Rus işgali ile savaşırken bu işgale karşı ortak bir savunma pozisyonu belirlemek yerine Buhara Hanlığı Hokand hanlığına saldırmıştır. İki cephede savaşmak zorunda kalan Hokand Hanlığı Rus işgaline uğramıştır (Saray, 1998: 226). Kazakistan'daki iç karışıklıklar yüzünden bazı Kazak hanlıkları Rusya'dan yardım istemiştir. Bunu fırsat bilen Rusya buralara kaleler inşa etmiş, Altay dağlarındaki zengin yer altı kaynakları ve Batı Doğu ticaret yollarını denetim altına almıştır. Yani Rusya bölgede bir böl/parçala/işgal et politikası yürütmüştür. Türk hanlıklarının kendi içindeki çekişmelerini fırsat bilmiş, birlik olamayan hanlıklar kolay lokma olmuştur.

2) Diğer bir faktör Türkistan bölgesinin ekonomik bakımdan geri kalmışlığıdır. Rusya'nın özellikle Petro döneminde başlattığı reformlar Çariçe II. Katherina döneminde meyvelerini vermeye başlamıştır. Rusya'nın kat ettiği mesafe Orta Asya bölgesinde Çin ve Rusya arasında sıkışmış Türk hanlıkları için öldürücü bir darbe olmuştur. Rusya'nın düzenli birlikleri ve modern silahları ile mücadele etmek zorunda kalan Türk hanlıkları bu savaşları kaybetmiştir. Ekonomik olarak Türkistan bölgesinin kaynaklarına ihtiyaç duyan Rusya bu bölgedeki işgallerini sürdürmüş, bölgeye İngiltere, Çin gibi güçlerin müdahil olmasını önlemeye çalışmıştır (Çapraz, 2011: 58). Avrupa'nın en geri kalmış ülkesi olan Rusya, bölgede XII. Yüzyıldan beri çok az gelişme göstermiş Türk hanlıklarını, elindeki modern silahlar, demiryolu hatları, ticari etkinlikleri ve sömürgecilikle kırmayı başarmıştır.

3) Medrese kurumunun yapısı Türkistan toplumunda bir manevi diriliş, kimlik için tutucu bir etki göstermiş olsa da yeni eğitim metotları ve

çağdaş bilimleri yeterince içermeyen yapısı bölgenin geri kalmasında etkili olmuştur (Hablemitoğlu, 2066: 75-76).

4) Rusya Müslümanları arasında milli bir bilinç oluşmaması, yerel ve aşiret bağlarının millet bağından önce gelmesi bölgedeki direnişlerin ortak bir cephede toplanmasına olanak tanımamıştır. Milliyetçilik için gerekli olan dil birliği, pazar ve ekonomik birlik, ortak çıkarlar ve amaçlar (Hobsbawm, 1995: 20) oluşmadığından millet bağlılığı cılız kalmıştır. Rusya'ya karşı direnişler yerel ve bölgesel düzeyde sürdürülmüş, ortak bir direniş hattı, ortak bir irade sergilenmediği için işgallere karşı başarı sağlanamamıştır.

Rusya ele geçirdiği bölgelerde kalıcı olmak için bölgeye Rus nüfus yerleştirmiştir. Böylece nüfus dengesini bozmuş, burada homojen bir toplum yapısını engellemeye çalışmıştır. Bölgeye yerleştirilen Rus nüfus ülkede yönetici konumuna getirilmiş, Türkler kendi ülkelerinde azınlık konumuna düşürülmüştür (Ülküsal, 1980: 128). Her bakımdan zor koşullarda yaşayan Türk nüfusa karşı Rus idareciler bölgede sürekli gelişme göstermiş, bölgenin ticari, sınai hayatını yönlendirmeye başlamıştır. Türklerin ticaret, fabrika tarzı üretim, teknolojik destek, dış pazarlar konusunda yetersiz olması tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi bölgede bir komprador burjuvazi doğmasına yol açmıştır. Türkistan'da üretilen yün, kürk, deri, halı vd. önemli ticari emtia bu bölgelerden Rusya ile Çin gibi iki büyük devletin arasında sıkışan bir coğrafyada yaşayan Rusya Türkleri, Osmanlı Devleti'nden yardım da göremeyince büyük bir yıkım sürecine girmiştir.

Bu süreçte öne çıkan Türk kavimlerinden biri Tatarlardır. Rusların giremediği İran, Türkistan ve Kafkasya pazarlarına giren Tatarlar bölgede Müslümanlarla Ruslar arasında aracılık etmiştir. Bu bölgede ticaret Tatar şivesi ile yapılmaya başlanmıştır. Tatarlar buradan elde ettikleri servetle Kazan başta olmak üzere sanayiye yönelmiş, tekstil, dokuma, sabun imalatı alanında önemli ilerlemeler kaydetmiştir. 19. Asrın sonlarında Kazan'daki 10 büyük sanayi kuruluşunun dokuzu Tatarlara aittir. Tatarlar bölgedeki sanayinin üçte birini elinde bulundurmaktadır. Tatarların erken sanayileşmesi ve ticarete yönelmeleri, bir Tatar burjuvazisi doğmasını sağlamıştır. Tatar burjuvazisi Türklerin milli kimliğini koruma, eğitimi modernleştirme ve Türklerin iktisadi sahada ilerlemesini amaçlamıştır. Özbekistan, Türkistan, Kazakistan feodal üretim biçimlerine devam ederken, Tatar burjuvazisinin kat etmiş olduğu mesafe onların önemli ve ayrıcalıklı bir sınıfa dönüştürmüştür (Georgeon, 2009: 5). Kazan'da kurulan medreselerde hem dini eğitim hem de asrın ihtiyaçlarına uygun modern eğitim verilmiştir. Tatarların elde ettiği başarıların bir benzerini de Azeri Türkleri başarmıştır. Azerbaycan'da petrol yatakları bulunması, ülkenin kaderini değiştirmiştir. Yabancı şirketlerin Bakü'ye gelerek petrol imtiyazı elde etmeye çalışması, Bakü'ye giren yabancı sermaye bölgenin gelişmesini sağlamıştır. Azerbaycan'da da bir milli burjuvazi doğmuştur.

1870'lerden sonra Türkistan ve Kafkasya'daki Rus işgalleri başarılı olmuş, isyanlar sürse de Ruslar bu topraklarda denetimi sağlamıştır. Müslümanlarla Ruslar arasında ticari faaliyetleri koordine eden, tercümanlık görevi yapan Tatarlar, bu işgal sonrasında ayrıcalıklı konumlarını kaybetmiştir. Ayrıca bölgede yeniden bir "tanassur" (Hıristiyan olma) politikası izlenmiştir. Hem ekonomik hem de kültürel baskılar karşısında başta Tatar ve Azeri aydınlar bir çıkış yolu aramıştır.

Rusya'nın modernleşme hamleleri bölgede kendine bir üstünlük sağlamış, yer altı kaynaklarını ekonomiye kazandıran ve büyük tarımsal araziler işleten Rusya, elde ettiği başarılarla Türkistan'da hakimiyet kurmuştur. İnşa edilen demiryolu hatları, açılan fabrikalar Rusya içerisinde ekonomik hayatı da değiştirmeye başlamıştır. Petersburg ve Moskova gibi şehirlerin nüfusu artmış, Rusya'da bir işçi sınıfı oluşmaya başlamıştır. Tatarların Ruslarla Türkler arasındaki aracı konumu onlara önemli bir alan açmıştı. Bunun yanında Tatarlar Cedit Okulları ile beraber Türkistan'da eğitim alanında önemli bir başarı kazanmıştır. Ayrıca Tatarların matbuat alanında da belirgin bir üstünlüğü göze çarpmaktadır (Somuncuoğlu, 2008: 97). Ayrıca ekonomik alanda Tatar burjuvazisinin başta Kazan, Kırım gibi yerlerde üretim gücü, sanayi ve ticaret alanındaki başarıları hem Osmanlı Türkleri hem de Rusya Müslümanları açısından dikkat çekici olmuştur (Georgeon, 2009: 6-7).

Tatar aydınları Rusya'nın bölgede kurmak istediği hakimiyete ve Ruslaştırmaya karşı direnişin ancak modernleşme ve milliyetçilikle olanaklı olduğunu görmüştür. Gücünü kaybetmiş medrese sistemi, eski usul tarım ve geleneksel eğitim yöntemleri ile Rusya'ya karşı direnişe geçmeye olanak yoktur. Her silahlı mücadele dağınık ve milli bilinçten yoksun Türk budunları için yeni bir insan zayıyatı ile sonuçlanmıştır. Rusya Müslümanları açısından modernleşme bir varoluş mücadelesi halini almıştır.

Tatar ve Azeri aydınlarının öncülüğünü yaptığı Pantürkist hareket İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Sadri Maksudi, Zeki Velidi Togan gibi aydınların desteği Osmanlı Türkleri içerisinde de bir grubun (Ziya Gökalp, M. Emin Yurdakul, Necip Asım Yazıksız, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Halide Edip Adıvar, Ömer Seyfettin vb.) desteğini almıştır. Yıkılmakta olan Osmanlı Devleti'nin ancak Türk milletine dayanarak ayakta kalabileceğini savunan Türk milliyetçileri, Rusya ve Osmanlı Türkleri arasındaki yakınlaşmanın bölgenin Batı ve Rus yayılmacılığına karşı bir direnç oluşturabileceğini düşünmüştür. Kafkasya'daki Rus işgali, Sovyet Devrimi (1917) sonrasında sürmüş, Rusya Müslümanları Sovyetler Birliği'nin işgaline uğramıştır. Bu durum 1990'lara kadar sürmüştür.

Modern Türkiye Cumhuriyeti ise Türk milliyetçiliğini esas alarak kurulmuştur. Akçura, Ağaoğlu, Maksudi gibi isimler Türk kültür politikalarında aktif görevler alarak Türk tarih yazımı, Türk dili ve Türk kültürü üzerine yapılan araştırmalara öncülük etmiştir. Modern Türkiye

Cumhuriyeti teritoryal bir milliyetçilik izlemiş, kendi hedeflerini Anadolu ile sınırlandırmıştır. Kendi sınırları içerisinde bütünlük bir Türk toplumu kurmayı amaçlamıştır (Erkan, 2018: 164-165).

2. Rusya Türklerinin Öncü Aydınlarından İsmail Gaspıralı

19. yüzyılın başlarında Rus işgallerine karşı başta Tatar coğrafyası olmak üzere bütün Rusya Müslümanları arasında yeni arayışlar görülmüştür. Bu yeni arayışlar Abdünnasır Kursavi, Şehabettin Mercani, Abdülkayyum Nasırı gibi isimler tarafından başlatılmıştır. Bu isimlerin önemi geleneksel medrese eğitimi yanında modern Rus okulları ile temasa geçmiş olmaları, Rusça öğrenmeleri ve Türk tarihi, dili ve edebiyatına ilişkin ilk çalışmaları derlemiş olmalarıdır. Bu isimler bir tür Rusya'daki Türk milliyetçiliğinin kültürel öncüleri olmuştur.

Mercani ve Nasırı'nin çabaları kendi ülkelerinde geleneksel kurumlardan destek görmemiştir. Rusya Müslümanları Rus okullarını ve bu okullarda görev alanlara iyi gözle bakmamış, çocuklarını geleneksel kurumlara göndermeyi sürdürmüştür (Azade, 2000: 182). Onların Rus kurumlarında görev yapmış olmaları, modern eğitim kurumlarını desteklemeleri ve dönemin Rus Şarkiyatçıları ile dostlukları tepki çekmiştir.

Şehabettin Mercani klasik medrese eğitimi yanında laik bilimlere merak sarmış, özellikle de tarihle ilgilenmiştir. Kazan Tatar Muallim Mektebi'nde (1876-1884) dersler vermesi, Kazan uleması tarafından hoş karşılanmamıştır. Mercani, Türk öğrencilerine Rusça öğrenmeyi tavsiye etmiş, dönemin Şarkiyatçıları ile de dostluklar kurmuştur (Biçer, 2017: 217). Onun en önemli eseri olarak anılan "Mustefâdu'l-ahbar fi ahvâl-i Kazan ve Bulgar" adlı eseridir. Kitap İdil Bulgarlarının aslının Türk olduğunu ispatlamakta, bunu de zengin bir kaynakçaya dayandırmaktadır.

Abdülkayyum Nasırı Kazan'da ilmi çalışmaları ile sonraki kuşağa öncü olmuş bir Tatar aydınıdır. Tatar dili üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. Ayrıca Tatarlara Rusça öğretmiştir. Rus Türkolog Radloff'la dostluk kurmuştur. 1885 yılında Kazan Üniversitesi Arkeoloji Tarih ve Etnografya Cemiyetine üye olarak seçilmiştir. Hazırlamış olduğu Rusça Tatarca sözlük ve "Lehçe-i Tatarî" Tatar dili ile ilgili hazırlanmış çalışmalar arasındadır (Ata, 2013: 3-4).

İsmail Gaspıralı 1267 senesinde (8 Mart 1851) Kırım'ın Gaspıra köyünde doğmuştur. Babası Mustafa Ağa, 1844-1854 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi'ne çevirmenlik hizmeti vermiş, eğitilmiş birisidir. Annesi ise Fatma Sultan Hanım'dır (Devlet, 2011: 27). Kırım Türklerinin önemli merkezlerinden biri olan Bahçesaray onun üzerinde önemli bir etki bırakmıştır. Bahçesaray'da Türklüğe ilişkin masalları dinleyerek büyümüştür (Kırimer, 1996: 16-17).

Eğitim için Moskova Askeri İdadisine gitmiş, ilk eğitimini Rus Askeri Okulu'nda almıştır. III. Aleksander dönemi milliyetçi Rus politikasına karşı

Türk ve Müslümanlığını korumak çabası Gaspıralı'nın milli bir bilinç kazanmasını sağlamıştır (Akçura, 1912: 367-368). Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığı, onun Girit'teki Yunan ayaklanmasını bastırmak üzere gönderilen Osmanlı ordusuna gönüllü katılmak istemesine neden olmuş fakat bu girişimi Odesa Limanı'nda Rus polisi tarafından yakalanması ile sona ermiştir (Hablemitoğlu, 2006: 17). Gaspıralı bunun üzerine bir süre Bahçesaray ve Yalta'da öğretmenlik yapmıştır. 1872 yılında Paris'e gitmiş ve burada bilgi ve tecrübesini artırmıştır. Paris'te Rus yazarı İvan Turgenyef'in yanında çalışmıştır. 1874 yılı sonunda iki yıllık Paris macerasını sonlandırarak Marsilya'dan İstanbul'a ve oradan da Kırım'a dönmüştür.

İsmail Bey gazetecilik yaşamına "Küçük Molla" ismiyle yazdığı bazı yazılarla başlamıştır. 1881 yılında Tonguç isimli dört sayfalık bir dergi çıkarmıştır (Gaspıralı, 2005: 12). Bu gazeteden sonra Şafak gazetesini çıkarmıştır. Daha sonra 1882 yılında "Salname-i Türki" ile Mirat-ı Cedid'i yayımlamıştır. Bu arada "Rusya Müslümanları" isimli bir eser yayımlamıştır. İsmail Bey bu çabalarına 1883 yılında Tercüman gazetesini çıkararak devam etmiştir. ⁴ Tercüman gazetesi Rusya Müslümanları için bir ışıldak görevi görmüştür. Gazete hem Türkçe hem de Rusça olarak çıkma iznini almıştır. Gazete 1918 yılına kadar çıkmaya devam etmiştir. Gazetede Türk dünyasının kültürel birliği için çaba gösterilmiştir. Bu gazete 1905 Rusya'daki Meşrutiyet sonrası çıkmaya başlayan "Hayat", "Füyuzat" gibi gazetelerin öncüsü olmuştur (Akçura, 2008: 74).

Gaspıralı'nın çabalarının odağında eğitim reformu vardır. O, geleneksel eğitimin ve medresenin modern eğitim kurumları karşısındaki konumunu incelemiş, okuma yazma oranlarını arttırmak, gençleri okuma ve üretmeye sevk etmek için yeni bir metot arayışına girişmiştir. Onun bu metoduna "Usulü Savtiye" adı verilmiştir. Öğrencilere 40 gün gibi kısa bir süre içerisinde okuma yazma öğretmeyi başaran bu yöntem daha sonra Rusya Müslümanları arasında bir reform hareketinin (Ceditçilik) ⁵ de ismi olmuştur.

⁴ Yusuf Akçura Tercüman gazetesi ile ilgili şu tespitleri yapmıştır: "Zannımca bütün Türklük kuramını ilkönce meydana çıkararak, eski Kırım hanlarının bugün terk edilmiş ve unutulmuş, adeta dünyadan ayrı ve uzak gibi yaşayan küçük başkentlerinde haftada bir defa yayımlanan ufak bir gazete olmuştur. Otuz yıl önce Bahçesaray'da çıkmaya başlayan bu küçük gazete Tercüman'dır." (Akçura, 2008: 74).

⁵ Ceditçilik (yenilenme-reformasyon) hareketi, Rusya Müslümanlarının Rus yayımcılığı ve kültürel asimilasyon politikalarına karşı, İsmail Gasprinski'nin öncülük ettiği bir harekettir. Gasprinski'nin açtığı "Cedit Okulları" ile anılan bu düşünce Rusya Müslümanlarının her alanda kendini yenileyerek modernleştirilmesi hedefini taşıyordu. Kırım'dan yayılan bu düşünce daha sonra bütün Türkistan'ı etkilemiş, Cedit okullarında eğitim görmüş Türk aydınlarının önderliğinde bir düşünce hareketine dönüşmüştür. Ceditçi aydınların temel amaçları arasında Rusya Müslümanlarının her alanda Ruslarla rekabet edebilmesini sağlamak, milli bir bilinç kazandırarak bütün Türkleri birleştirmek ve bağımsızlaştırmak yer alıyordu (Hayit, 2000: 113-114).

Gaspıralı eğitimde reform yaparak aynı zamanda milli bir bilinç aşılmasını da hedeflemiştir. Onun bir kültür milliyetçisi olduğu söylenebilir. Gaspıralı, Rusların ağır baskısı altında siyasi amaçlarını gizleyerek Tatar ve diğer Rusya Müslümanlarının milli duyarlılık kazanmalarını amaçlamıştır. Bunun için de eğitime el atmış, kız çocuklarının eğitimine önem vermiştir. Osmanlı ve Rusya Türkleri arasında bütünleşmeyi sağlamak için millet oluşumunun temellerinden biri olan dil birliği için çalışmış, İstanbul Türkçesinin bütün Türk dünyası için ortak bir dil olması gerektiğini belirtmiştir. Dil birliğinin Türkler arasında ortak bir duyarlılık kazandırabileceğini düşünmüştür. Kendisi de İstanbul Türkçesini kullanmıştır.

Rusya'nın Türkleri birleştirme siyasetine yönelik engelleyici tutumlarını bildiği için Gaspıralı daima ılımlı bir tavır göstermiş, Rusya Türklerinin okul meselesini hal yoluna koymaya çalışmıştır. Onun amacı geleneksel eğitim kurumlarının ağır ve hantal yapısından kurtulmaktır. Bu eğitim kurumları modern Rus okulları ile yarışmamaktadır. Rusların iktisadi, siyasi, askeri alanda gösterdiği başarıları yanıt verebilmek için doğa bilimleri, sosyal bilimler gibi alanlarda gelişme göstermek şarttır. Ayrıca belirtildiği gibi milliyetçilik modern bir bilinçtir. Milliyetçilikle Modernite birlikte işlemiştir. Milliyetçi bir duyarlılık ancak modern okullarda öğretilir. Geleneksel Türkistan medreselerinde yetişen gençler geleneksel duyarlılıkla yetişmektedir. Bu duyarlılık milli meselelerde gereken atılımın gösterilmesi engellemektedir. Eğitimin ne denli önemli olduğunu fark eden Gaspıralı aktüel politikayla ilgili yazılar yazmak veya politikaya atılmak yerine eğitim meselesine kafa yormuştur. Ağaoğlu, Gaspıralı'yı tanımlarken onun bütün amacının; "Türklüğe kan verecek siyaset değil, ilim ve irfan, mektep ve sanattır." (Ağaoğlu, 1914b: 16) olduğu belirtmiştir. Ağaoğlu'na göre o, bütün hayatını bu meseleye vakfetmiştir. Eğitim yanında Türklüğün iktisadi hayatta başarılar göstermesine çalıştığını, milli bir duyarlılık peşinde olduğunu belirtmiştir.

Ağaoğlu başka bir makalesinde onun gerçek manada bir alim olduğunu belirtmiştir. "İsmail Bey kelimenin bütün manası ile bir Türk idi. Necir bir kalp, selim bir akıl, itidal ve bilhassa sebat, azim, devam. İşte İsmail Bey." (Ağaoğlu, 1914a: 403). Ağaoğlu'na göre Gaspıralı kendi dönemi içerisinde Rusya Müslümanlarının en önemli ihtiyaç duyduğu şeyin okullar olduğunu fark etmiş, eski usul (kadimcilik) medrese eğitimi yerine yeni bir metot geliştirmiştir. Onun açtığı okullara onun ideallerini anlamayanlar tepki göstermiş, ona mani olmaya çalışmışlardır. Fakat onun açtığı okullar yaygınlaşmış ve Türk dünyası için büyük bir atılımın kaynağı olmuştur (Kırımlı, 2001: 14-16).

Rusların Türk kavimleri arasında lehçe ve şive farklarını kullanarak Rusya Türklerinin birbirleriyle iletişim kurmalarını engellemeye yönelik politikalarını fark eden Gaspıralı, "dilde birlik" düşüncesi ile Rusya

Türklerinin İstanbul şivesi altında birleşmesini önermiştir. Bu sayede Türk kavimleri arasında dil birliği sağlanmış olacaktır. (Kırimer, 1996: 44).

Gaspıralı'nın yetişmesinde büyük emek sarf ettiği Türk milliyetçiliğinin önemli isimlerinden biri olan Yusuf Akçura, Gaspıralı'nın Rusya Müslümanları açısından önemini şöyle ifade etmiştir:

“Benim zamanıma göre son rub-ı asırda [çeyrek asırda] fikir, söz ve yazı ile bütün Türklere en iyi hizmetleri en çok ifa etmiş olan zat İsmail Bey Gasprinski'dir. İsmail Bey mükemmel bir muallim, mütefekkir, bir muharrir, gayet müstaid [yetenekli] bir gazeteci, hiç yorulmak bilmez bir halk hadimidir.” (Akçura, 1912: 367).

Akçura'ya göre İsmail Bey'in ilk eseri olan “Rusya'da Müslümanlar” Türklerin o günkü durumunu tasvir etmiş bir eserdir. Gelecekte uygulayacağı programın ipuçlarını da vermiştir. Gaspıralı, Türk ve Tatarların bugünkü durumunun diğer milletlere nispetle ilim, servet ve medeniyetçe geri olduğunu ve böyle giderse Türk Tatar milletinin yok olacağı kaygısını taşımıştır. “Bunun için neler yapılmalıdır?” sorusunu sormuştur. İsmail Bey bu sorunun temelinde eğitimsizliği görmüştür. Bu sorunları gidermek için de Türkçe eğitim yapan okulların açılmasını önermiştir:

“...Bizim bu zaafımıza sebep cehlimizdir, Avrupa ulum ve maarifinden behresezliğimiz [nasipsizliğimiz], kavanin-i tabiyeden [doğa yasalarından] habersizliğimizdir. Kurtulmak için okumalıyız, Avrupa ulum ve efkârını aramıza sokmalıyız. Lakin Avrupa ulum ve maarifini, Türk ve Tatarlar arasına ancak kendi mektep ve medreselerinde kendi dilleriyle idhal etmek [sokmak] mümkündür. Bu cihetle Rusya'da sakın Türklerin Türkçe edebiyatı olmalıdır.” (Akçura, 1912: 368).

Akçura başka bir yazısında Gaspıralı'nın iyi bir öğretmen, usta bir gazeteci, seçkin bir yazar, toplumsal ve siyasi konularda aydın bir düşünür, bir reformatör (yenilikçi) ve bundan da öte bir öğretmen olduğunu belirtmiştir.

“İsmail Bey muallim idi, O bir kısım beşeriyetin dünyaya ve hayata nazarlarını değiştirmeye muvaffak oldu. Şimal Türklerinin hayat-ı fikriye ve içtimaiyelerinde [toplumsal ve düşünce dünyalarında] azîm bir inkılâbın hususuna fikrî memba İsmail Gasprinski'nin dimağı olmuştur. Bu nokta-i nazardan İsmail Bey bir inkılâpçı ve medeniyet-i garbiyenin [Batı medeniyetinin] reformateur kelimesine ithal ettiği mefhum murat olmak üzere bir müceddiddir.” (Akçura, 1914: 404).

Akçura'ya göre İsmail Bey İslam ülkelerinin ancak maddi bir medeniyete yani Batı'ya yakınlaşıp ondan istifade ederek gelişebileceğine inanmıştır. Bütün hayatını yeni usul üzerinde okullar açmaya harcamıştır. Türkler arasında birlik sağlamaya çalışmıştır (Akçura, 1914: 405).

İsmail Bey, kadınların da eğitim görmesi ve her alanda görev alması gerektiği fikrini savunarak çağına göre ne kadar liberal fikirlere sahip

olduğunu göstermiştir. Kadınların yükselmesinin ülkenin kalkınmasını sağlayacağını savunmuştur. 1906 yılında kızı Şefika Hanım Tercüman gazetesine ek olarak "Âlem-i Nisvan" isimli bir dergi çıkartmaya başlamıştır. İsmail Gaspıralı, milletin çektiği ekonomik sıkıntıları çözmek amacıyla vakıflar, yardımlaşma cemiyetleri kurmuş ve böylece Türk ve Tatarların kaynaşmasını sağlamıştır.

İsmail Gasprinski'nin ölümü (11 Eylül 1914) üzerine Kırım'da düzenlenen cenaze törenine bütün Kırım halkı ve uzak yakın Müslüman coğrafyalarından birçok isim katılmıştır. Ona Türk dünyası görkemli bir cenaze töreni düzenlemiştir. Gaspıralı'nın ailesine Türk dünyası ve İslam aleminin dört köşesinde taziye telgrafları gelmiştir. Rusya'da çıkmakta olan gazete ve dergiler onunla ilgili haberlere yer vermiştir (Anonim, 1914: 405).

Orenburg'ta çıkan Vakit gazetesi başyazarı Fethi Kerimi Gaspıralı'nın Rusya Müslümanlarının dirilişinde oynamış olduğu rolü şöyle dile getirmiştir. Gazetede İsmail Bey'in Rusya Müslümanları için yeni bir uyanış devri başlattığı, onunla birlikte Rusya Müslümanlarının kendi dil ve edebiyatlarına, kendi eğitim kurumlar, hayır cemiyetlerine sahip olduğu belirtilmiştir. O, her yönden Rusya Müslümanlarının gelişip ilerlemesine öncülük etmiştir.

"İsmail Bey'in hayatı Rusya Müslümanları için başlı başına bir devir, müstakil bir tarihtir. Bu devirde Rusya Müslümanları yeniden dünyaya geldiler ve bu devirde onlar dilli ve edebiyatlı oldular. Millî matbuatın tekevvünü [millî basının oluşması], temeddün ve insaniyet fikrinin zuhuru da bu devirdedir. Başkaları gibi okuyup yazmayı, başkaları gibi fikir yürütüp düşünmeyi yine bu devirde öğrendiler, usûl-i cedide, cemiyet-i Hayriye [hayır cemiyetleri], teavün [yardımlaşma] cemiyetleri, iktisadî teşebbüsler, kadınların talim ve terbiye ve hukukî meseleleri hep bu devirde meydana çıktı." (Kerimi, 1914: 18).

Petersburg'ta çıkmakta olan İl gazetesinde de Gaspıralı ile ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur. Onun Rusya Müslümanlarının millî ve medeni gelişmesinde öncü rolünden söz edilmiştir. Gaspıralı'nın attığı tohumların serpilip büyümeye başladığı, onun temelini attığı binanın bugün yükselmeye başladığı vurgulanmıştır. Ayrıca onun eğitim hamlesinde göstermiş olduğu başarılarından övgüyle söz edilmiştir.

"Evet, İsmail Bey büyük idi. Onun işlediği işler, gördüğü hizmetlerde büyüktür. Onun ektiği tohumlardan çıkacak yemişler de büyük olacaktır. Onun temelini kurduğu bina sağlam ve büyüktür... Rusya Müslümanlarında herhangi bir medenî, millî, manevî hareketle bakmayınız, muhakkak onun başında duran, onu ilk önce başlayıp harekete getiren İsmail Bey'i göreceksiniz. Mektepler meselesi, türlü cemiyetler tesisi, lisanın ıslâhı, edebiyat ihdası, kadın hukuku meselesinin açıktan açığa muhakemesi ve diğer mesâilin [işlerin]

cümlesinin zamiri İsmail Bey'e rücû ediyor [dönüyor]." (Kerimi, 1914: 18).

Kazan'da çıkan Yıldız gazetesi yazarlarında A. Battal Efendi ise İsmail Bey'in çalışmalarının boşa gitmediğini, onun Türk dünyasını birleştirmek için başlattığı çabaların önemli ilerlemeler kaydettiğini belirtmiştir. Onun sayesinde Türklük fikrinin uyandığını, insanların akıllarına vurulan prangalardan kurtulmaya başladığını söylemiştir.

"Boş şeylerle mağrur, evham ve boyalat ile avare, Avrupa'nın bir tarafında Asya köşesi teşkil ederek yaşayan, Asya'nın pazarı geçmiş nazar ve fikirlerini muhafazaya uğraşan Rusya Müslümanlarına, "Bir defa şöyle dönüp bakınız, Avrupa'ya doğru nazarınız çeviriniz" diye yumuşak fakat kat'î bir surette söyleyen ve işinde fevkalâde bir sebat ve gayret gösteren İsmail Bey'in faaliyeti beyhude gitmedi. Onun teşebbüsü sayesinde bizim fikirlerimiz uyandı, birçok akıllar zincirden kurtuldu ve millî duygu kımıldandı." (Kerimi, 1914: 18).

Türkistan matbuatındaki değerlendirmelerde Gaspıralı'nın başlatmış olduğu reformların meyvelerini vermeye başladığı, Rusya Türkleri arasında milli bilincin yükselişe geçtiği, onun öncülüğünü yaptığı faaliyetlerin bugün Türkistan'da büyük bir etki meydana getirdiği vurgulanmıştır.

Görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı başta Rusya Müslümanları olmak üzere bütün Türk dünyasında önemli başarılar göstermiş, Türk dünyasının birleşmesi yönünde çaba göstermiştir. Onun "dilde, fikirde ve işte birlik" sloganı bütün Türk milliyetçileri için birleştirici bir amaç olmuştur. Gaspıralı bir öğretmen olmanın yanında bir kültür milliyetçisi olmuş, kendini Türk milliyetçiliğine adanmış, Türk dünyasının kurtuluşunu milli bir bilinç, modern kurumlar, etkili ve güçlü bir ekonomik atılıma bağlamıştır. Onun Batı dünyasının ve özellikle Rus devletinin gücünün kaynağını keşfetmiş olduğu ve Türk dünyasına da buna karşı direnç göstermek için benzer bir mücadeleye gidilmesi gerektiğini önerdiği söylenebilir.

Sonuç

Rusya'nın Avrasya bölgesinde merkezi bir güç haline gelmesi, bu bölgeye komşu olarak yaşayan Müslüman toplumları doğrudan etkilemiştir. Altın Orda devletinin yıkılmasından sonra güçlenen Moskova Knezliği, IV. İvan döneminde modern Rus devletinin temellerini oluşturmuştur. Kazan ve Astrahan'ı ele geçiren IV. İvan Tatarlar ve Moğolların Slavlar üzerindeki gücünü kırmıştır. Çar I. Petro'nun başlatmış olduğu reformlar, Rusya'yı modern bir ülke haline getirmeyi amaçlamıştır. Reformların tepeden inme ve Rus kültürüne karşı uygulanması toplumda reformlara karşı bir direncin oluşmasına yol açmıştır. Petro reformları Rusya'yı Avrasya bölgesinin önemli güçlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır. Çariçe II. Katherina

döneminde ise Rusya Türk nüfusun yaşadığı bölgelerde önemli ilerlemeler sağlamıştır.

19. yüzyılda Türkistan ve Kafkasya'nın Rus işgaline uğraması sonunda Tatar aydınlarının öncülük ettiği, Türklüğün bütünleşmesi ve modernleşmesini amaçlayan bir reform hamlesi başlatılmıştır. Şehabettin Mercani, Abdülkayyum Nasırı gibi isimlerin öncülük ettiği ilk kuşak aydınlar Rusça öğrenmiş, Tatar dili, edebiyatı ve tarihi üzerine çalışmalar yapmıştır. Geleneksel Türk medrese geleneği tarafından tepki çeken ve toplumda beklediği desteği bulamayan ilk kuşağın çabalarını Gaspıralı İsmail sürdürmüştür. Gaspıralı Rusya Müslümanlarının en önemli sorunu olan eğitimle işe başlamış, geleneksel eğitim kurumlarına alternatif olarak Cedit Okulları kurmuştur. Burada kısa bir sürede okuma yazma öğretmeyi başarmıştır. Gaspıralı bunun yanında kültürel bir diriliş için çalışmalar yapmış, Türk dünyasına milli bir duyarlılık kazandırmaya çalışmıştır. Çıkarılmış olduğu Tercüman gazetesi ile bütün Türk dünyasına ulaşmaya çaba göstermiştir. O, Rus işgallerine karşı ancak milli temelde bir direnişin engel olabileceğini düşünmüştür. Gaspıralı'nın çabaları ile Rusya Müslümanları çocuklarını Rus okullarına göndermeye başlamış, yurt dışına çıkarak dünyadaki gelişmeleri yakında takip etme olanağına kavuşmuştur. Bu sayede Türk milliyetçiliği düşünceci ete kemiğe bürünmüştür.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU, Ahmet (1914a). "İsmail Bey Gasprinski". *Türk Yurdu*. VI: 72. 27 Teşrinisani 1330. *Türk Yurdu* III. (Ed.: Murat Şefkatli), Ankara: Tütibay Yayınları.
- AĞAOĞLU, Ahmet (1914b). "İsmail Bey Gasprinski II". *Türk Yurdu*. VI: 73. 11 Kânunuevvel 1330. (24 Aralık 1914): 16. *Türk Yurdu* IV. (Ed.: Murat Şefkatli), Ankara: Tütibay Yayınları.
- AKÇURA, Yusuf (1912). "Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski". *Türk Yurdu*. II. 22. 6 Eylül 1328. (19 Eylül 1912): 367. *Türk Yurdu* I. (Ed.: Murat Şefkatli), Ankara: Tutibay Yayınları.
- AKÇURA, Yusuf (1914). "Muallime Dair". *Türk Yurdu*. VI: 72. 27 Teşrinisani 1330. *Türk Yurdu* III. (Ed.: Murat Şefkatli), Ankara: Tütibay Yayınları.
- AKÇURA, Yusuf (2005). *Hatıralarım*. (Haz.: Erdoğan Mura), Ankara: Hece Yayınları.
- AKÇURA, Yusuf (2008). *Türkçülüğün Tarihi*. 3. Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- AKÇURA, Yusuf (2011). *Üç Tarzı Siyaset*. Ankara: Kilit Yayınları.
- ANONİM, (1914). "İsmail Bey'e Türk Milletinin İhtiramı", *Türk Yurdu*, VI: 72. 27 Teşrinisani 1330 (10 Aralık 1914): 405. *Türk Yurdu* III. (Ed.: Murat Şefkatli), Ankara: Tutibay Yayınları.
- ANİSİMİOV, Evgenii V. (1993). *The reforms of Peter the Great: progress Through Coercion in Russia*. New York: M.E. Sharpe Armonk.

- ARSLAN, Mehmet (2016). "Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu Ve Usûl-ü Cedîd Gaspıralı İsmail Bey'in Yaşam Öyküsü Ve Türk Fikri Hayatına Etkileri" *GAU Journal of Social and Applied Science*. VIII (1). s. 8-21.
- ATA, Bahri (2013). "Modern Eğitim Karşısında İki Aydın: Abdülkayyum Nasırî ve Selim Sabit Efendi". *Avrasya'da Türk Dili ve Tarihi Eğitimi Sempozyumu*. 15-17 Mayıs 2013. İstanbul. s. 254-267.
- AZADE, Ayşe R. (2000). *Volga Tatarları Yüzyılları Aşan Milli Kimlik*. (Çev.: Mehmet Süreyya Er), İstanbul: İletişim Yayınları.
- BERMAN, Marshall (2010). *Katı Olan Her şey Buharlaşıyor*. (Çev.: Ümit Altuğ ve Bülent Peker), İstanbul: İletişim Yayınları.
- BİÇER, Ramazan (2017). "Şihâbeddîn Mercânî 1818-1889". Çağdaş İslam Düşünürleri İçinde. (Ed.: K. Sözen, A. K. Turgut, S. Yılmaz), İstanbul: Divan Kitap.
- COHEN Ariel (1996). *Russian Imperialism: Development and Crisis*, London: Praeger.
- COOPER, Leo (1999). *Russia and the World: New State-of-Play on the International Stage*, St. Martin's Press Inc., New York.
- ÇAPRAZ, Hayri (2011). "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 24, s. 51-78.
- DANILOV, Alexander A., (1996). *The History of Russia*. New York: Heron Press.
- DEVLET, Nadir (2011). *İsmail Gaspıralı*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
- DEVLET, Nadir (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ERKAN, Ümmet (2017a). "Rus Modernleşmesinde Batı Karşıtlığının Tarihsel Temelleri". *Çeşmi Cihan Dergisi*, 4:1. s. 52-70.
- ERKAN, Ümmet (2017b). "19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Modernleşme Eleştirisi". *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II: 1. s. 21-46.
- ERKAN, Ümmet (2018). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: Türk Yurdu Dergisi (1911-1931)*. İstanbul: Akademisyen Yayınları.
- GASPIRALI, İsmail (2005). *Seçilmiş Eserleri II*. (Haz.: Yavuz Akpınar), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GASPIRALI, İsmail (2017). *Seçilmiş Eserleri IV: Eğitim Yazıları*. (Haz.: Yavuz Akpınar), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GEORGEON, François (1986). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. (Çev.: Alev Er), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- GEORGEON, François (2009). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*. (Çev.: Ali Berktaş), 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÜLER, Nagehan (2017). "Cengiz Hân'ın Mâverâünnehir'i Zaptı (1220)" *Anasay*, I (1), s. 15-37.
- GÜNGÖR, Ebubekir (2008). *Çarlık Döneminde Türkistan'da Fikir Akımları*. Bışkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- HAYİT, Baymirza (2000). *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- HABLEMİTOĞLU, Necip (2006). *Gaspıralı İsmail*. İstanbul: Birharf Yayınları.
- HOBSBAWM, Eric J. (1995). *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program, Mit ve Gerçeklik*. (Çev.: Osman Akinhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- KAYA, Sezgin (2010). "Rus Dış Dış Politikasında Batı Karşıtlığının Düşünsel ve Tarihsel Gelişimi". *Akademik Bakış*, IV: 4.
- KERİMİ, Fethi (1914). "İsmail Bey'e Dair Şimal Matbuatından Efkarlar", *Türk Yurdu*, VIII: 73, 11 Kanunuevvel 1330 (24 Aralık 1914). Türk Yurdu IV. (Ed.: Murat Şefkatli), Ankara: Tütibay Yayınları.
- KIRIMER, Cafer S. (1996). *Gaspıralı İsmail Bey*. (Haz.: Ramazan Bakkal), İstanbul: Avrasya Vakfı Yayınları.
- KIRIMLI, Hakan (2001). *İsmail Bey Gaspıralı*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- KOHN, Hans (1955). *The Mind of Modern Russia*. New Jersey: Rutgers University Press.
- KOHN, Hans (1983). *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*. (Çev.: Agah Oktay Güner), İstanbul: Kervan Yayınları.
- KORKMAZ, Teli (2108). "Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanamadığı Bir İsyân Pugaçev İsyânı (1773-1775)". *OTAM*, 43, Bahar, s. 97-108.
- KURAT, Akdes N. (1987). *Rusya Tarihi*. 2. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (2003). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. 16. b., İstanbul: İletişim Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (2008). *Gelenekten Geleceğe*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- SARAY, Mehmet (1998). *Türk Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB: İstanbul.
- SOMUNCUOĞLU, Tümen (2008). "19. Asır Sonu 20. Asır Başlarında İdilboyu Tatarlarının Türkistan'daki Faaliyetleri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. III (2), s. 87-101.
- TOGAN, Ahmet Z. V. (1981). *Türkili (Türkistan) Ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- ÜLKÜSAL, Müstecip (1980). *Kırım Türk Tatarları (Dünü, Bugünü, Yarını)*. İstanbul: Baha.
- ZENKOVSKY, Serge A. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. Ankara: Güncel Yayıncılık.